

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
імені ШЕВЧЕНКА

Том ССЛІІ

Праці Комісії спеціальних (допоміжних)
історичних дисциплін

Львів — 2006

ЗАПОВІТИ ШЛЯХТИ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

(На матеріалах реляційних книг Львівського гродського суду)

Шляхетський заповіт (тестамент) ХVІ—ХVІІІ ст. як одне з важливих джерел до вивчення ранньомодерного шляхетського соціуму на українських землях досі не знайшов належного відображення в українській історіографії. Цей акт містить цінну інформацію щодо майнового становища шляхти, складу шляхетської родини, її повсякденного життя, взаємовідносин у межах шляхетського стану тощо. Укладення заповіту безпосередньо пов'язане з таким сталим свідомісним конструктом, як смерть, що дає широкі можливості для дослідження елементів ментальності та самоідентифікації. Крім того, докладне вивчення тестаментування сприятиме розвитку історико-демографічних, джерелознавчих, генеалогічних та культурологічних студій.

Ще в ХІХ ст. тексти окремих шляхетських заповітів з оверуцьких актових книг публікувалися в „Архиве Юго-Западной России“¹. Проте лише з 1990-х років українські історики почали спеціально звертатися до цього джерела. Певну увагу дослідженню останньої волі шляхти приділила у своїх публікаціях Людмила Демченко, яка причинково торкається внутрішньої структури актів та цінності їх у дослідженнях шляхетської ментальності, родових зв'язків та майнового стану². Дослідник шляхетського роду Незабитовських Сергій Лисенко опублікував тестамент одного з представників цього роду з огляду на цінність наявної у ньому генеалогічної інформації³. Наявні також публікації заповітів представників інших станів⁴.

¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе.— К., 1867.— Ч. IV.— Т. I: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России (1442—1760 гг.) / Под ред. В. Б. Антоновича.— С. 93—96, 111—113, 142—144, 147—149, 165—166, 356—358, 363—366, 389—392. Усі тестаменти, вміщені у цьому виданні, взяті з оверуцьких записових і поточних гродських книг другої половини ХVІІ — початку ХVІІІ ст.

² Демченко Л. Заповіт княжни Гальшки Острозької 1579 р., березня 16 // Острозька давнина. Дослідження і матеріали.— Львів, 1995.— С. 110—111; іі ж. Тестаменти княжого роду Збаразьких // Архіви України (Київ).— 1996.— № 4—6.— С. 26—36; іі ж. Майнові розпорядження волинських шляхтичів за матеріалами тестаментів та реєстрів спадкового майна ХVІ ст. // Там само.— 2004.— № 1—2.— С. 112—147.

³ Лисенко С. Тестамент Павла Незабитовського з 1740 р. як генеалогічне джерело // Дрогобицький краєзнавчий збірник.— 2003.— Вип. VII.— С. 539—545.

⁴ Дашкевич Я. Р. Типологія актів з історії щоденного життя Львова (Вірменська колонія кінця ХVІ — початку ХVІІ ст.) // Український археографічний щорічник. Нова се-

Деяко краща щодо вивчення шляхетських заповітів часів Речі Посполитої ситуація у польській історіографії, досвід якої в цьому плані може бути корисний для українських істориків. На початку ХХ ст. цією проблематикою цікавилися польський історик права Пшемислав Домбковський, який досить докладно простежив становлення тестаменту з юридичного погляду⁵, та дослідник шляхетського повсякденного життя в Руському воєводстві Владислав Лозинський⁶. У 1990-ті роки з'явилися корпусні видання шляхетських заповітів Аліції Фальньовської-Ґрадовської⁷ та Уршули Августиняк⁸. Ці видання є джерельними публікаціями з передмовою, у яких розглядається структура й особливості публікованих документів. Натомість монографіями, написаними на основі тестаментів, є праці Малґожати Александрович-Шмуліковської⁹ та Малґожати Борковської¹⁰. Інші польські історики опрацьовували заповіти задля вивчення окремих проблем. Так, М. Гурний використав тестаменти для дослідження старопольської родини¹¹, а підготовлену на підставі тестаментів пултуської консисторії статтю Катажини Зелінської присвячено суспільним зв'язкам у Мазовії¹². Поза тим низка публікацій польських дослідників стосується заповітів міщан¹³, селян¹⁴ і духовенства¹⁵.

* * *

Гене́за і поширення шляхетського заповіту в Руському воєводстві тісно пов'язані з поширенням тут польського приватного права,

рія.— К., 1999.— Вип. 3/4.— С. 169—199; Кочеркевич Я. Побут львів'ян XVII ст. (джерелознавчий аналіз заповітів) // Студії з архівної справи та документознавства.— К., 2003.— Т. 10.— С. 55—58.

⁵ Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie.— Lwów, 1910.— Т. II.— С. 67—106.

⁶ Łoziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku.— Kraków, 1960.— Т. I: Czasy i ludzie.— С. 117—121.

⁷ Testamenty szlachty krakowskiej XVII—XVIII wieku / Oprac. A. Falniowska-Gradowska.— Kraków, 1997.

⁸ Augustyniak U. Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Liwewskim.— Warszawa, 1992.

⁹ Aleksandrowicz-Szmulikowska M. Radziwiłłówny w świetle swoich testamentów. Przyczynek do badań mentalności magnackiej XVI—XVII wieku.— Warszawa, 1995.

¹⁰ Borkowska M. Dekret w niebieskim ferowany parlamencie. Wybór testamentów z XVII—XVIII wieku.— Kraków, 1984.

¹¹ Górny M. W sprawie badania rodziny staropolskiej na podstawie testamentów // Studia Historyczne.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987.— Т. XXX, zesz. 3.— С. 487—494.

¹² Zielińska K. Więzi społeczne na Mazowszu w połowie XVII wieku w świetle testamentów konsystorza pułtuskiego // Przegląd Historyczny.— Warszawa, 1986.— Т. LXXXVII, zesz. 1.— С. 45—59.

¹³ Hołdys S. Więzi rodzinne w świetle mieszczanських testamentów z pierwszej połowy XVII wieku // Studia Historyczne.— Kraków, 1986.— Т. XXIX, zesz. 3.— С. 347—357; Karpiński A. Zapisy „pobożne” i postawy religijne mieszczanek polskich w świetle testamentów z drugiej połowy XVI i XVII w. // Tryumfy i porażki.— Warszawa, 1989.— С. 204—233; Krochmal J. Przemyskie testamenty staropolskie // Rocznik Historyczno-Archiwalny.— Warszawa, 1989.— Т. VI.— С. 133—160.

¹⁴ Orzechowski K. O śląskich źródłach do poznania chłopського права spadkowego w późnym feudalizmie // Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”.— Wrocław, 1964.— Rocz. XIX.— N 1—2.— С. 78—87.

¹⁵ Gil A. Testament unickiego biskupa chełmskiego i bełskiego Atanazego Pakosty z 1625 roku // Zamojsko-wołyńskie zeszyty muzealne.— Zamość, 2003.— Т. 1.— С. 119—122.

оскільки територія цього воєводства була складовою Корони Польської, а згодом і Речі Посполитої. Право цієї держави передбачало два основні види спадкування: звичайне¹⁶ та надзвичайне¹⁷. Перше своєю чергою поділялося на законне (*ustawowe*), тестаментове й умовне¹⁸. Поняття спадкування за тестаментом виникло у польському праві внаслідок рецепції римського спадкового права¹⁹. Основною його підставою (як і законного спадкування) була кровна спорідненість спадкоємця із спадкодавцем²⁰. Такий вид спадкування регламентувався правильно укладеною останньою волею заповідача.

Найдавніші згадки про писемну останню волю на польських землях відносять до початку XIII ст.²¹ У цей період воля тестатора була майже абсолютною. Зокрема, необмеженим було коло осіб, на користь яких можна було заповідати: до них належали близькі й далекі родичі, а також сторонні особи²². Крім того, кожен шляхтич мав право заповідати будь-яке майно, у тому числі й нерухоме, на користь Церкви²³. Це суперечило земському праву, котре мало на меті утримання маєтностей у руках представників одного роду²⁴.

Очевидною причиною поширення заповіту був брак чіткої кодифікації спадкового права: остання воля тестатора регулювала майнові ситуації, що виходили поза межі правового звичаю²⁵, і, крім того, сприяла реалізації шляхетських вольностей. Активно сприяло рецепції практики заповідання на польському приватноправовому ґрунті церковне канонічне право²⁶. Але поступово остання воля перестає бути компетенцією винятково Церкви, справи, пов'язані з її реалізацією, виходять з-під юрисдикції церковних судів²⁷, а шляхта дедалі частіше облятує (вписує) її в актові книги світських (земських і городських) судів.

Від початку XVI ст. відбувається активне обмеження тестаментового спадкування, передусім спрямоване проти Церкви. Сеймова конституція 1510 р. заборонила шляхті розпоряджатися в останній волі своїм нерухомим майном, остаточно вилучивши з-під диспозиції тестаменту дідичні та заставні маєтки²⁸. Таким чином воля тестатора

¹⁶ Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie.— Т. II, ks. 3.— S. 13.

¹⁷ Надзвичайне спадкування мало такі підвиди: спадкування підданих, спадкування в ленних маєтках, спадкування в ординації (Там само.— S. 108).

¹⁸ Там само.— S. 10.

¹⁹ Там само.— S. 67. У римському цивільному праві спадкування за заповітом було найпоширенішим видом спадкування, воно передбачало укладення приватних і публічних, письмових і усних заповітів (Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право.— К., 2003.— С. 431—432).

²⁰ Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie.— Т. II, ks. 3.— S. 7.

²¹ Там само.— S. 67—68.

²² Там само.— S. 68.

²³ Bardach J., Leśniowski B., Pietrzak M. Historia państwa i prawa polskiego.— Warszawa, 1976.— S. 152.

²⁴ Falniowska-Gradowska A. Wstęp // Testamenty szlachty krakowskiej...— S. VII.

²⁵ Zielińska K. Więzi społeczne na Mazowszu...— S. 46.

²⁶ Bardach J., Leśniowski B., Pietrzak M. Historia państwa i prawa polskiego.— S. 265.

²⁷ Falniowska-Gradowska A. Wstęp.— S. VII.

²⁸ Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydanie / Ed. J. Oryzko.— Petersburg, 1859.— Т. I.— S. 167—168.

обмежилася диспонуванням тільки рухомим майном і грошовими сумами. Це підтвердила конституція Пйотрковського сейму 1519 р., позбавивши юридичної сили заповіти, які суперечили названій ухвалі²⁹. Дальші розпорядження щодо тестаментів зафіксовані в конституції Краківського сейму 1543 р. Згідно з нею, з-під юрисдикції церковних судів вилучено тестаменти, вчинені перед гродським, земським, міським і сільським судами³⁰. Проте на практиці усі наведені заборони не виконувалися. Тому конституція коронаційного сейму 1676 р. підсумувала усі попередні постанови і доповнила їх. З диспозиції тестаменту повторно вилучено право диспонувати земськими маєтностями на користь Церкви, бо це суперечило праву „шляхетського стану і шкодило обороні Речі Посполитої“³¹.

На думку П. Домбковського, заповіти були кількох форм: приватні і публічні, усні і писемні, звичайні і виняткові, явні і таємні³². Приватні (*testamenta privata*) включали тестаменти власноручні та укладені у присутності кількох свідків. Публічні заповіти (*testamentum publicum*), які могла чинити тільки шляхта, засвідчувалися офіційними особами, серед котрих міг бути й король. У разі невідповідності останньої волі правилам тестаментування заповіт, навіть засвідчений монархом, оскаржувався. До публічного тестаменту відносили, зокрема, такий, що був написаний у присутності підстарости, підсудка, писаря і священника, а також заповіт, учинений у присутності публічного нотарія (*cum notario publico*) або щонайменше трьох свідків³³.

Усні тестаменти (*testamenta nuncupativa*) укладалися при свідках, які мали записувати тестамент дослівно, дати на перевірку тестаторові, а після його смерті — вписати останню волю у гродські книги. Проти нункупаційної останньої волі виступала шляхта Руського воєводства, вважаючи, що така форма тестаментування не захищена від зловживань. Відповідні вимоги руська шляхта висунула, зокрема, на Вишньському сеймику 1640 р., проте вони не були задоволені на найближчих сеймах³⁴. Лише 1726 р. пунктом конституції Гродненського сейму „*De nuncupativis testamentis*“ усний тестамент вилучено з-під юрисдикції усіх судів (світських і духовних), що означало його заборону³⁵.

До виняткових належали тестаменти військових, які можна було укладати у присутності лише одного—двох свідків, „темних“ (сліпих), що укладалися у присутності восьми свідків. Таємні тестаменти укладалися власноручно і до визначеного тестатором моменту зберігалися в суді³⁶.

Важливо підкреслити, що в жодній зі згаданих сеймових конституцій XVI — першої половини XVIII ст., крім обмежень, не знаходимо відомостей про правила укладення тестаментів, їх різновиди (за винятком

²⁹ Volumina Legum.— Т. I.— S. 176.

³⁰ Там само.— S. 284.

³¹ Там само.— 1859.— Т. V.— S. 183.

³² Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie.— Т. II, ks. 3.— S. 82.

³³ Там само.— S. 83—86.

³⁴ Там само.— S. 89; Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie.— Lwów, 1909.— Т. XX.— S. 437.

³⁵ Volumina Legum.— Т. VI.— S. 284.

³⁶ Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie.— Т. II, ks. 3.— S. 91.

нуккупаційного)³⁷. (Хоча з інших джерел відомо, що останню волю заборонялося чинити хворим³⁸ і неповнолітнім³⁹.) Конституції також не містять інформації про те, хто і на чю користь у володіннях Корони Польської мав право тестаментувати — на відміну від земель Великого князівства Литовського, сфери дії Литовських статутів, у яких спадковому праву приділено значну увагу⁴⁰. Саме тому треба вивчати практику заповідання: починаючи з другої половини XVII ст., тестаменти регулярно облятувалися у гродських книгах, що свідчить про посилення ролі їх у практиці спадкування⁴¹.

Шляхетські заповіти у львівських гродських книгах. Тестаменти виявлено в Центральному державному історичному архіві України у Львові — у чистових книгах донесень (*inducta relationes*) Львівського гродського суду за 1700—1750 рр.⁴² На жаль, повністю немає книг за 1720, 1721, 1724, 1725, 1745, 1746 та частково за 1742—1744 рр.⁴³ З-поміж 85 книг із загальним обсягом 127 000 сторінок тестаменти вміщено лише на близько 880 сторінках⁴⁴. У 21 книзі заповітів не виявлено⁴⁵. Загальна кількість виявлених документів — 166.

Згідно з канцелярською практикою, шляхетську останню волю вписували саме у гродські реляційні книги (*libri relationum*)⁴⁶ у формі облят⁴⁷, рідше траплялися випадки вклеювання/вшиття оригінальних заповітів з підписом і печаткою тестаторів⁴⁸. У книгах вписів

³⁷ Volumina Legum.— Т. I.— S. 167—168.

³⁸ Там само.— Т. I, ks. 2.— S. 228; Rok B. Zagadnienie śmierci w kulturze Rzeczypospolitej czasów saskich.— Wrocław, 1991.— S. 66.

³⁹ Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie.— Т. I, ks. 1.— S. 216—217.

⁴⁰ Там само.— Т. II, ks. 3.— S. 69.

⁴¹ Falniowska-Gradowska A. Wstęp.— S. VII.

⁴² Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 9 (Львівський гродський суд), оп. 1, спр. 476—560.

⁴³ Справа містить вписи за частини 1742 (перший впис зрештою зроблено 2 січня), 1743 (вписи починаються з жовтня), 1744 (перший впис 16 січня) рр. У жодній з частин цієї книги тестаментів не виявлено (Там само.— Спр. 548).

⁴⁴ Там само.— Спр. 476 (1 тестамент), 478 (1), 479 (3), 480 (2), 481 (2), 482 (2), 483 (1), 484 (3), 486 (1), 487 (3), 488 (4), 489 (3), 490 (5), 491 (4), 492 (3), 493 (4), 496 (3), 497 (3), 498 (1), 499 (6), 500 (1), 501 (1), 502 (2), 503 (6), 504 (1), 506 (2), 509 (2), 510 (1), 511 (1), 512 (3), 513 (2), 514 (2), 515 (2), 516 (4), 517 (2), 518 (1), 519 (2), 520 (3), 521 (2), 522 (2), 525 (4), 526 (3), 527 (2), 528 (1), 529 (2), 530 (4), 531 (4), 532 (8), 533 (2), 535 (1), 536 (1), 537 (1), 540 (3), 543 (3), 544 (2), 545 (6), 546 (1), 550 (2), 551 (3), 552 (3), 554 (1), 555 (1), 556 (4), 557 (3), 560 (4). У книгах реляцій, крім шляхетських, досить часто трапляються заповіти міщан (Там само.— Спр. 489, арк. 1099; спр. 529, арк. 105; спр. 480, арк. 162; спр. 485, арк. 1918; спр. 560, арк. 2322 та інші) та духовенства (заповіт рудненського пароха василянина Василя, датований 6 червня 1720 р. й облятований 6 травня 1745 р.; Там само.— Спр. 545, арк. 892—894). Дуже часто в реляційних книгах бачимо заголовки облят шляхетських тестаментів (Там само.— Спр. 478, арк. 141 (Вараковський); спр. 488, арк. 2238 (Депозель); спр. 490, арк. 1958 (львівський єпископ Юзеф Шумлянський) та інші) і значно менше міщанських (Там само.— Спр. 489, арк. 1099 [Дубицький]), проте самих текстів немає.

⁴⁵ Там само.— Спр. 477, 485, 494—495, 505, 507—508, 523—524, 534—535, 538—539, 541—542, 547—549, 553, 558—559.

⁴⁶ Falniowska-Gradowska A. Wstęp.— S. VII; Захарчишин П. Писарі й архівисти земських та гродських канцелярій на західно-українських землях в XV—XVIII ст. // Архіви України.— 1969.— № 1.— С. 18—20.

⁴⁷ Kutrzeba S. Historia źródeł dawnego prawa polskiego.— Т. I, cz. 1.— S. 140.

⁴⁸ Заповіт Яна Ігнатовського, товариша волоської хоругви королеви Александра, написаний у таборі під Поленцем 29 березня або травня 1702 р., має єдиний підпис (самого тестатора). Сам текст вшитий у книгу за 1704 р. без початкового і кінцевого канцелярських за-

угод (*libri inscriptionum*) не виявлено жодного тестаменту⁴⁹.

Облятація, крім випадків вишиття/вклеювання тексту оригіналу в гродські книги, була єдиною формою для внесення в них останньої волі шляхти Руського воєводства першої половини XVIII ст.⁵⁰ Вона полягала в дослівному переписанні змісту тестаменту⁵¹ і включенні його спочатку до „протоколів реляцій“, а потім — до самих „індуктів реляцій“⁵². Ця процедура (облятація) водночас відігравала роль роборації — затвердження вписаного документа. Тестаменти облятувалися переважно після смерті тестатора, хоча й відомі випадки, коли тестатори самі облятували свої заповіти. Час між укладенням тестаментів і роборацією їх в актових книгах був різний: від кількох десятків років до кількох днів і навіть годин. Зокрема, серед виявлених документів три заповіти — Яна Альбрехта Радзивілла (датований 24 серпня 1624 р.)⁵³, Миколая Пілатовського (4 вересня 1628 р.)⁵⁴, Самуеля Харленського (18 лютого 1644 р.)⁵⁵ — укладено ще в першій половині XVII ст. Три тестаменти з числа віднайдених написала одна особа — новогрудський підчаший Францішек Ксаверій Сколімовський; перші два укладені у Львові відповідно 5 липня 1747 р. і 12 серпня 1748 р. (облятовані 12 березня 1749 р.), а третій — 8 березня 1749 р. (облятований 10 березня 1749 р.)⁵⁶. Після внесення (роборації) у гродську книгу тестамент набирав юридичної сили, що робило волю тестатора безперечною та змушувало усіх згідних і незгідних з нею осіб виконувати її.

Тестатори самі виявляли бажання вписати заповіт у гродську книгу, подаючи його переважно в кінці тексту документа. Наочним прикладом такого волевиявлення є заповіт сохачевського підчашого Казімежа Ізбінського, який, даючи настанови езекуторам (про них див. далі), просить про таке: „Хочу щоб цей тестамент був внесений у будь-які гродські акти“⁵⁷. Подібне бажання висловив королівський ротмістр му-

писів, лише заголовок впису міститься після вклеєного тексту на наступній с. 1844 (ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 483, арк. 1841—1843). Заповіт холмського підстоля Александра Чолганського написаний 18 лютого 1714 р., а вишитий у реляційну гродську книгу як облята 21 лютого. Формат паперу, на якому вміщено заповіт, дещо відрізняється від інших сторінок книги. У кінці документа є печатка і підписи свідків, серед яких підпис львівського гродського регента Адама Юзефа Бжозовського (Там само.— Спр. 499, арк. 430—439).

⁴⁹ Наприклад: Там само.— Спр. 182.

⁵⁰ Там само.— Спр. 476—560.

⁵¹ Łosowski J. Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urządzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego.— Lublin, 2004.— S. 78; Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569—1673 років. Студія з історії українського регіоналізму Речі Посполитої.— Острог; Львів, 2002.— С. 116—117.

⁵² Кулчинський О. Земські та гродські судово-адміністративні та документальні фонди Львова.— К., 1998.— С. 20.

⁵³ Облятований 1700 р. (ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 476, арк. 695—705).

⁵⁴ Облятований 1708 р. (Там само.— Спр. 490, арк. 2169—2173).

⁵⁵ Облятований 1730 р. (Там само.— Спр. 525, арк. 1113—1126).

⁵⁶ Там само.— Спр. 556, арк. 823—827, 925—932.

⁵⁷ В оригіналі: „Ten zaś testament takowey wagi u waloru mieć chcę iakoby aktami grodzkiemi ktoremikolwiek był roborowany“. Заповіт укладений 14 січня 1733 р. в Тучному (роборований у Львівському гроді 16 січня того ж року) (Там само.— Спр. 529, арк. 189).

сульманин Мугарем Улан Постайський, який розпорядився, щоби його заповіт „був поданий до книг Львівського гроду“⁵⁸.

Форми впису останньої волі в реляційні книги були різними, що залежало від того, вкотре роборувався документ, або ж від писаря, який міг робити це по-своєму. Гродський писар (властиво — писарчук), окрім облятування самого тексту документа, писав заголовок майбутньої обляти, вносив початковий і кінцевий канцелярські записи.

Заголовки облят тестаментів містили, крім прізвища й імені заповідача, зазначення, чи він уже покійний (*olim*), вказівку про його соціальний статус (*nobilis, generosus, magnificus*) та назву вписуваного акта (*testamentum, testamentum ultimae voluntatis, dispositionis testamentariae ultimae voluntatis, dispositionis rerum variarum, dispositionis certae*). Причому не завжди назва облятованого акта містила окреслення „тестамент“: у заголовку „*Dispositionis rerum variarum per g. Poniatowski conscript(um)*“ під „диспозицією“ розуміється заповіт⁵⁹. Найпоширенішими були заголовки такої форми: „*Oblata Testamenti G(enerosi) olim [...] conscript(um)*“, „*Testamenti ultimae voluntatis Generosi ol(i)m...*“, рідше трапляється форма заголовку: „*Oblata dispositionis testamentariae ultimae voluntatis*“⁶⁰. Траплялися й децю відмінні форми заголовків. Остання воля Маріанни Лозинської облятована під заголовком „*Dispositionis certae n(o)b(i)lis Iarolowicz Łoziński servie(ntis). Oblata*“⁶¹ — тут йшлося про її волевиявлення на користь чоловіка. Іноді канцелярист чіткіше вказував у заголовку, на чью користь укладено тестамент, як це зроблено у випадку обляти заповіту Яна Жеребецького — „*Testamenti n(obilis) Zerebecki pro interesse consortis ejus. Oblata*“⁶². Якщо заповіт вписувався в актову книгу разом з іншим документом, то це також вказувалося у заголовку: „*Oblata Testamenti ultimae voluntatis et Plenipotentieae parte g(enero)si...*“⁶³.

Початок канцелярського впису був стандартним майже в усіх облятах виявлених тестаментів. Для прикладу подаємо впис заповіту Францішека Трембінського: „*Ad officium et acta praesentia castrensia capitanealia leopoliensia personaliter veniens admodum reverendus pater Justus Capian minorita obtulit officio praesenti et ad acticandum porrexit testamentum seu dispositionem ultimae voluntatis olim generosi Francisci Trębinski, conscriptum manibus ejusdem dispositionis, quam certorum amicorum et ejusdem admodum religiosi in Christo patris Justi Capiani minoriti, ad ordinis Sancti Francisci conventus leopoliense offerentis, proprie subscriptum, tenoris sequentis*“⁶⁴. Найчастіше з можливості облятувати/роборувати

⁵⁸ Заповіт укладений 14 квітня 1734 р., поданий у львівські гродські акти 19 травня того ж року (ЦДА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 531, арк. 1371).

⁵⁹ Заповіт Антонія Понятовського від 29 липня 1718 р. (Там само.— Спр. 509, арк. 356).

⁶⁰ Заповіт Магдалени Петравської від 5 січня 1716 р. (Там само.— Спр. 503, арк. 743).

⁶¹ Заповіт від 26 жовтня 1748 р. (Там само.— Спр. 556, арк. 1096).

⁶² Заповіт, укладений 24 червня 1739 р. (Там само.— Спр. 544, арк. 2181).

⁶³ Заповіт Мартіна Якуба Пшилуського від 21 серпня 1714 р. (Там само.— Спр. 500, арк. 2568).

⁶⁴ Заповіт без дати і місця (облятований 11 березня 1707 р.) (Там само.— Спр. 487, арк. 678—679).

заповіти користали представники дрібної й середньої шляхти (на початку впису їх окреслювали як „nobilis“ і „generosus“)⁶⁵.

Початковий запис відрізнявся у тих випадках, коли текст тестаменту облягувався перед тим в інших гродських актах. Так було у випадку більського підчасного Александра Моравеца, який особисто подав свій заповіт до львівських актових книг у 1723 р., а ще в 1719 р. цей же тестамент облягував у жидачівські і сяноцькі акти. Тому до наведеної форми писар подав дату і місце попередніх облягацій тестаменту⁶⁶.

Кінцевий впис після текста тестаментів був також однаковим в усіх облягах: „Post cuius ingrossationem originale exemplar idem offerens ac se recepit ac de recepto sibi[ue] restituto officium praesens quietavit“⁶⁷.

Укладення заповіту. Щоб набутти сили юридичного акта, тестамент мав пройти три основні етапи: укладення, засвідчення і відкриття⁶⁸. Акт мав бути чітким, щоб не виникало різночитань його тексту після смерті тестатора.

Причини укладення заповіту могли бути різні. З одного боку, схилити шляхтича до тестаментування міг священник, оскільки укладення такого акта заспокоювало умираючого і спонукало до каяття, а також до думки про спасіння своєї душі. Водночас священник не мав права втручатися в укладення особою заповіту, особливо до його майнової частини. З другого боку, однією з найважливіших причин тестаментування серед шляхти було прагнення запобігти суперечки через майно між спадкоємцями⁶⁹, оскільки заповіт був передовсім актом, що регламентував саме спадкування.

Про причини йдеться і в заповітах. Більшість заповідачів на початку тестаменту наголошували на наявності у них тілесної хвороби⁷⁰ чи поранення⁷¹. Інформування про хворобу часто переплітається з релігійно-моральними переживаннями про неминучість смерті. Так, Уршула Лозинська у своєму тестаменті пише: „Я, будучи від Бога Творця і Господа мого тяжкою хворобою знесилена і маючи в пам'яті те, що кожна людина, яка народжується, мусить помирати [...] і як справедливий Творець неба й землі, і мене в дівочому віці забирає з цьо-

⁶⁵ Шляхтичів окреслювали як „nobilis“, „generosus“, іноді „magnificus“, що відповідно означало дрібну, середню і титуловану шляхту (Wyszczński A. Szlachta polska XVI wieku.— Warszawa, 2001.— S. 32).

⁶⁶ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 515, арк. 2028. У жидачівській актовій книзі за 1719 р. заповіту Александра Моравеца не виявлено (Там само.— Ф. 7, оп. 1, спр. 93). У сяноцьких актових книгах протоколів реляцій (чистої реляційні книги не зберглися) є впис про те, що дійсно заповіт більського підчасного принесли для роборування (Там само.— Ф. 15, оп. 1, спр. 299).

⁶⁷ Там само.— Ф. 9, оп. 1, спр. 486, арк. 1837 та в інших випадках.

⁶⁸ Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie.— Т. II, ks. 3.— S. 93.

⁶⁹ Czaplinski W., Długosz J. Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku.— Warszawa, 1976.— S. 81; Rok B. Zagadnienie śmierci.— S. 65.

⁷⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 478, арк. 1282; спр. 479, арк. 433, 814, 1097; спр. 481, арк. 1117; спр. 482, арк. 810; спр. 484, арк. 215, 517—518; спр. 488, арк. 1466, 2965; спр. 489, арк. 632; спр. 490, арк. 1395, 1655, 2030; спр. 491, арк. 184; спр. 492, арк. 1454, 2230; спр. 493, арк. 554, 1881; спр. 496, арк. 413, 608; спр. 497, арк. 613, 1852; спр. 499, арк. 431, 1263; спр. 501, арк. 901; спр. 502, арк. 1329; спр. 503, арк. 76, 743, 1013, 1082; спр. 504, арк. 34; спр. 512, арк. 1494; спр. 513, арк. 981, 1048; спр. 515, арк. 2739; спр. 516, арк. 3843, 3944, 4137; спр. 519, арк. 2222; спр. 520, арк. 582; та в інших випадках.

⁷¹ Там само.— Спр. 506, арк. 2015.

го світу"⁷². Дворянин замойського ордината Якуб Мосцицький мотивує укладення заповіту тим, що, „будучи підпорядкованим загальному праву, хто народжений, мусить померти, і вражений значною слабкістю мого здоров'я, при розумі, однак, здоровому [...] діючи за звичайною практикою цього світу"⁷³.

У значній частині тестаментів причина укладення мотивується релігійними розважаннями про непевність життя і неминучість смерті⁷⁴. Деякі тестатори наголошують на своєму здоровому фізичному стані, проте бояться померти несподівано⁷⁵. У першому випадку згадок про конкретні хвороби чи інші причини, крім такої, як похилий вік, немає. Зокрема, у тестаменті Габрієля Корендовича причина тестаментування впливає з такої фрази (подаємо її мовою оригіналу): „widząc, że każdy człowiek za przestępstwo pierwszych rodziców naszych śmiertelności decretem musi onemu podlegać y umierać, więc ja, poczuwając się być człowiekiem śmiertelnym y podeszłym w leciech, w siedm dziesiąt lat y kilka życia na tym świecie sobie rachując, a niewiedząc dnia, ani godziny, ani minuty, w której mie Bóg do siebie powoła [...] ostatniey woli moiey czynię dyspozycyą"⁷⁶. Здорові особи в заповіті вказували на добре самопочуття чітко. Зокрема, більський підчаший Александр Моравец писав: „Я [...], будучи здоровий тілом і розумом [...] учинив диспозицію і порядок мого майна"⁷⁷. Марцін Якуб Пишилуський мотивував укладення тестаменту силою звичаю⁷⁸.

Трапляються поодинокі заповіти, у яких формуляр починається відразу диспозицією, без мотивації видачі документа⁷⁹. Таку форму добре ілюструє уривок з тестаменту львівської підчашини Катажини Марціани Ожги: „У Святій Католицькій Вірі жила й помираю і цю останню мою волю чиню"⁸⁰.

Склад шляхтичів-тестаторів був різний. Значна частина з них посилали земські й коронні уряди. До них належали такі шляхтичі: підля-

⁷² В оригіналі: „Będąc ja od Boga Stwórcy y Pana moiego chorobą ciężką złożona, a mając to w pamięci, że każdy człowiek, który się rodzi, umierać musi [...] y iako sprawiedliwy nieba y ziemi Stwórcy a mnie w wieku panienskim z tego świata zabiera“. Заповіт від 4 серпня 1700 р. (ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 478, арк. 1282).

⁷³ В оригіналі: „będąc podległy prawu uniwersalnemu cui nasci contigit restat mori y dotknięty znaczną zdrowia mego słabością, na umyśle, iednak, zdrowym y niewiedząc dnia ani godziny [...] dosyć czyniąc zwycażney świata tego praktyce“. Заповіт від 11 липня 1726 р. (Там само.— Спр. 519, арк. 2222—2223).

⁷⁴ Там само.— Спр. 479, арк. 433; спр. 480, арк. 1224; спр. 483, арк. 1841; спр. 487, арк. 826; спр. 488, арк. 2058, 2253; спр. 493, арк. 1790, 1866; спр. 496, арк. 1270; спр. 499, арк. 1007, 1285; спр. 502, арк. 1187; спр. 503, арк. 1209; спр. 510, арк. 827; спр. 512, арк. 1204; спр. 514, арк. 490, 1160; спр. 516, арк. 3397 та в інших випадках.

⁷⁵ Там само.— Спр. 480, арк. 759; спр. 482, арк. 409; спр. 488, арк. 2648; спр. 490, арк. 1713; спр. 497, арк. 233; спр. 499, арк. 557; спр. 515, арк. 2028; спр. 517, арк. 193, 856-а.

⁷⁶ Заповіт від 7 січня 1723 р. (Там само.— Спр. 514, арк. 490).

⁷⁷ В оригіналі: „Ja [...] będąc na ciełe y umyśle zdrowy [...] uczyniłem dyspozycyą y porządek fortuny moiey“ (Там само.— Спр. 515, арк. 2028).

⁷⁸ В оригіналі: „Ja, na którego mię Pan Bóg dopuścił, że jusz puyde z tego świata, tedy uczynie testament przed śmiercią według zwyczaiu“ (Там само.— Спр. 500, арк. 2569).

⁷⁹ Там само.— Спр. 489, с. 1336; спр. 491, арк. 1018.

⁸⁰ В оригіналі: „W Wierze Świętey Katolickiey zyla y umieram y tą ostatnią wolą moią czynię“. Заповіт від 28 червня 1709 р. (Там само.— Спр. 491, арк. 1018).

ський військний Юзеф Бжозовський⁸¹, бидгоський хорунжий Ян Бялоскурський⁸², галицький військний Миколай Гурський⁸³, великий коронний гетьман Станіслав Матеуш Жевуський⁸⁴, буський стольник Александр Жечицький⁸⁵, галицький хорунжий Стефан Злочевський⁸⁶, сохачевський підчаший Казимеж Ізбінський⁸⁷, львівський мечник Антоній Дунстан Коритко⁸⁸, підляський каштелян Домінік Коссаковський⁸⁹, брацлавський мечник Ян Станіслав Кунашевський⁹⁰, київський підстолий Ян Курдвановський⁹¹, холмський каштелян, генеральний суддя королівського війська (exercitium Regni generalis iudicis) Казимеж Станіслав Лігенза Мінор⁹², брацлавський ловчий Ян Матеуш Міхаловський⁹³, білзьський підчаший Александр Моравець⁹⁴, лукувський підчаший Стефан Ян Ожга⁹⁵, підчаший Львівської землі Єжи Сокольніцький⁹⁶, підчаший Галицької землі Пйотр Феліціан Телефус⁹⁷, холмський підстолий Александр Чолганський⁹⁸, буський ловчий Євстахій Станіслав Шептицький⁹⁹ та інші.

Деякі з тестаторів служили у війську й обіймали військові посади/чини. Так, королівськими полковниками були Константин Загоровський¹⁰⁰ і Міхал Олейовський¹⁰¹. Ян Незабитовський служив у легкій хоругві полковника московського царя¹⁰². Мусульманин Мугарем Улан¹⁰³ і Геронім Безан¹⁰⁴ були королівськими ротмістрами. Значна частина тестаторів належала до товаришів хоругов різних урядників. Так, Теодор Вінницький служив у „копійній“ хоругві тербовельського старости Александра Цетнера¹⁰⁵, Ян Орловський був товаришем у панцерній хоругві брацлавського стольника (?)¹⁰⁶, Антоній Понятовський¹⁰⁷ служив

⁸¹ Заповіт від 6 січня 1735 р. (ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 533, арк. 99).

⁸² Заповіт від 29 березня 1710 р. (Там само.— Спр. 493, арк. 554).

⁸³ Заповіт від 8 березня 1741 р. (Там само.— Спр. 546, арк. 1297).

⁸⁴ Заповіт від 24 (28) жовтня 1728 р. (Там само.— Спр. 522, арк. 2927).

⁸⁵ Заповіт від 30 березня 1734 р. (Там само.— Спр. 531, арк. 1407).

⁸⁶ Заповіт від 17 березня 1691 р. (Там само.— Спр. 479, арк. 814).

⁸⁷ Заповіт від 14 (16) січня 1733 р. (Там само.— Спр. 529, арк. 185).

⁸⁸ Заповіт від 22 січня 1747 р. (Там само.— Спр. 552, арк. 1776).

⁸⁹ Заповіт від 28 травня (року не вказано) (Там само.— Спр. 525, арк. 1353).

⁹⁰ Заповіт без дати від 1710 р. (Там само.— Спр. 496, арк. 1270).

⁹¹ Заповіт від 30 січня 1712 р. (Там само.— Спр. 497, арк. 233).

⁹² Заповіт від 20 червня 1702 р. (Там само.— Спр. 488, арк. 2647).

⁹³ Заповіт від 5 березня 1737 р. (Там само.— Спр. 537, арк. 812).

⁹⁴ Заповіт від 21 серпня 1719 р. (Там само.— Спр. 515, арк. 2028).

⁹⁵ Заповіт від 19 жовтня 1709 р. (Там само.— Арк. 1865).

⁹⁶ Заповіт без дати і місяця з 1708 р. (Там само.— Спр. 490, арк. 1395).

⁹⁷ Заповіт від 8 червня 1703 р. (Там само.— Спр. 480, арк. 1224).

⁹⁸ Заповіт від 18 лютого 1714 р. (Там само.— Спр. 499, арк. 430).

⁹⁹ Заповіт від 23 грудня 1709 р. (Там само.— Спр. 492, арк. 2395).

¹⁰⁰ Заповіт від 5 березня 1714 р. (Там само.— Спр. 499, арк. 1263).

¹⁰¹ Заповіт від 6 квітня 1709 р. (Там само.— Спр. 491, арк. 997).

¹⁰² Заповіт від 2 листопада 1708 р. (Там само.— Спр. 492, арк. 2229).

¹⁰³ Заповіт від 14 квітня 1734 р. (Там само.— Спр. 531, арк. 1368).

¹⁰⁴ Заповіт від 30 червня 1734 р. (Там само.— Спр. 532, арк. 1875).

¹⁰⁵ Заповіт від 23 лютого 1705 р. (Там само.— Спр. 484, арк. 333).

¹⁰⁶ Заповіт від 25 грудня 1715 р. (Там само.— Спр. 503, арк. 75).

¹⁰⁷ Заповіт від 29 липня 1718 р. (Там само.— Спр. 509, арк. 356).

у панцерній хоругві коронного хорунжого¹⁰⁸, Єжи Татомир був товаришем у хоругві полковника Ждановича, володимирського старости (?)¹⁰⁹, шляхтич Ян Ігнатовський служив у хоругві королевича Александра Собеського¹¹⁰. Деякі з перерахованих тестаторів служили „префектами“ (поручниками).

Серед тестаторів були шляхтичі, які займали й інші посади. Так, Антоній Ян Лампрехт був секретарем королевича Константина Собеського¹¹¹, Александр Вольський — жовківським провентовим писарем¹¹², Габріель Корендович — львівським воєводським суддею¹¹³. Лише Єжи Фердинанд Бартошевський¹¹⁴ і Станіслав Джевецький належали до католицького духовенства¹¹⁵. Один із заповітів склав Ян Косицький, який у заголовку акта зазначений як „i(n)genius“ (вільнонароджений)¹¹⁶.

Попри брак у спадковому законодавстві Речі Посполитої чітких вказівок на те, хто міг тестаментувати, відомо, що останню волю укладали і чоловіки, і жінки. Серед досліджуваних нами тестаментів переважають тестаменти шляхтичів. Іх 126, решту становлять тестаменти шляхтянок (38)¹¹⁷ і подружжя¹¹⁸.

Заповіти укладали різні шляхтянки: незаміжні панни, черниці, вдови, дружини шляхтичів. Зокрема, частину тестаментів уклали жінки, чоловіки яких займали земські уряди. Серед них теребовельська підстолина Катажина Вільчкова¹¹⁹, любельська каштелянка Маріанна Галензовська¹²⁰, луцька підкоморина Кристина Гулевичева¹²¹, подільська підчашина Маріанна Лянцукоронська¹²², львівська підчашина Катажина Марціана Ожга¹²³, дроговицька старостина Анна Роевська¹²⁴, київська підстолина Уршула Убишова¹²⁵, жидачівська підчашина Барбара Урбанська¹²⁶, поділь-

¹⁰⁸ У тестаменті Антонія Понятовського не вказується, у хоругві якого з хорунжих, великого чи надворного, він служив. Великим хорунжим з 1693 по 1723 р. був Александр Ян Яблоновський, а надворним з 1717 по 1732 р. — Матеї Мидельський (Urządnicę centralni i nadworni Polski XIV—XVIII wieku. Spisy / Oprac. K. Chłapowski, S. Ciara i inni.— Kórnik, 1992.— S. 29, 31).

¹⁰⁹ Заповіт без дати і місяця (ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 510, арк. 826—827).

¹¹⁰ Заповіт від 29 липня 1702 р. (Там само.— Спр. 483, арк. 1841).

¹¹¹ Заповіт від 29 січня 1714 р. (Там само.— Спр. 499, арк. 442).

¹¹² Заповіт від 3 липня 1716 р. (Там само.— Спр. 511, арк. 121—122).

¹¹³ Заповіт від 7 січня 1723 р. (Там само.— Спр. 514, арк. 490).

¹¹⁴ Заповіт від 1 лютого 1716 р. (Там само.— Спр. 512, арк. 1510—1511).

¹¹⁵ Заповіт від 21 листопада 1723 р. (Там само.— Спр. 516, арк. 3843).

¹¹⁶ Заповіт від 8 травня 1732 р. (Там само.— Спр. 528, арк. 1408—1409).

¹¹⁷ Там само.— Спр. 479, арк. 433—438, 814—819, 1096—1105; спр. 480, арк. 758—769 та інші.

¹¹⁸ Спільний тестамент Катажини і П'яцинта Селецьких від 28 серпня 1708 р. (Там само.— Спр. 504, арк. 33—35). Відомий також випадок одночасного вписання (під однією облятацією) у гродську книгу заповітів подружжя: заповіт Маріанни Лозинської датований безрезем, а заповіт її чоловіка Дмитрія — 17 квітня 1708 р. (Там само.— Спр. 489, арк. 1336—1337).

¹¹⁹ Заповіт від 13 грудня 1728 р. (Там само.— Спр. 522, арк. 3282).

¹²⁰ Заповіт від 22 січня 1738 р. (Там само.— Спр. 540, арк. 431).

¹²¹ Заповіт від 28 липня 1709 р. (Там само.— Спр. 492, арк. 1453).

¹²² Заповіт від 29 травня 1723 р. (Там само.— Спр. 516, арк. 3396—3397).

¹²³ Заповіт від 28 червня 1709 р. (Там само.— Спр. 491, арк. 1018).

¹²⁴ Заповіт від 17 жовтня 1710 р. (Там само.— Спр. 493, арк. 1790).

¹²⁵ Заповіт від 17 вересня 1704 р. (Там само.— Спр. 496, арк. 607).

¹²⁶ Заповіт від 8 квітня 1739 р. (Там само.— Спр. 543, арк. 959).

ська скарбникова Зоф'я Цебровська¹²⁷. Більшість шляхтянок належали до середньої шляхти і вписувалися в акти як „уроджені“ (*generosi*). До дрібної шляхти належали, зокрема, Анна¹²⁸ і Уршула Лозинські¹²⁹. Один із заповітів написаний бенедиктинкою Францішкою Степковською¹³⁰.

Авторство тестаментів визначити важко, за винятком тих випадків, де в кінці останньої волі тестатор біля свого імені ставить хрестик як неписьменний („*iako pisać nieumiejący*“), що виключає власноручність¹³¹, або ж підпис автора єдиний¹³². У деяких з актів особа, яка писала тестамент, зазначила про це. Наприклад, в останній волі Францішека Трембінського його уповноважений пише: „*Ja, Stefan Potaski, iako plenipotent, od niego sobie obrany, wszystko nizey wyrazam. Naprzód słowa są nieboszczyka. Dusze moją oddaę Panu Bogu w ręce...*“¹³³ В тестаменті Станіслава Дубайського, крім тестатора, підписується „*Józef Dunin Karwiński pisząc ten testament u przy nim będący...*“¹³⁴ Цікава, з огляду на авторство, остання воля Катажини Блешинської — засвідчуючи її, свідки зазначають: „*My, iako świadki proszoni, będąc przytomni to wszystko, co jest od jej mości pani powiedziano u wypisano...*“¹³⁵ У цьому документі помітний натяк на те, що тестамент був надиктований тестаторкою. У тестаменті неписьменного Францішека Трембецького значать підпис і хрест, підписів свідків немає¹³⁶. У великій частині тестаментів, крім особистого підпису тестатора, є підписи багатьох свідків, що не дає змоги чітко встановити укладача. Можливо, укладачами їх були самі тестатори або ж священики, які підписувалися як свідки і приятелі¹³⁷.

Інститут свідочтва був давньою традицією, а згодом став необхідною юридичною практикою. Свідками при укладенні документа мали бути люди шляхетні і „віри гідні“¹³⁸. Ними не могли бути близькі роди-

¹²⁷ Заповіт від 30 жовтня 1704 р. (ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 484, арк. 517—520; спр. 487, арк. 823).

¹²⁸ Заповіт від 12 березня 1719 р. (Там само.— Спр. 516, арк. 4137—4138).

¹²⁹ Заповіт від 4 серпня 1700 р. (Там само.— Спр. 478, арк. 1281).

¹³⁰ Заповіт від 10 квітня 1716 р. (Там само.— Спр. 503, арк. 1013—1015).

¹³¹ Там само.— Спр. 481, арк. 1120; спр. 487, арк. 825; спр. 489, арк. 633; спр. 490, арк. 1661; спр. 491, арк. 684; спр. 496, арк. 414; спр. 497, арк. 1853; спр. 499, арк. 1010; спр. 503, арк. 78, 1082, 1212; спр. 504, арк. 35; спр. 513, арк. 982; спр. 516, арк. 3401, 4138.

¹³² Там само.— Спр. 482, арк. 413, 816; спр. 483, арк. 1843; спр. 486, арк. 1831; спр. 488, арк. 2076, 2652; спр. 490, арк. 1405, 1720; спр. 491, арк. 1001; спр. 492, арк. 2398; спр. 496, арк. 1274; спр. 497, арк. 239, 620; спр. 499, арк. 1265, 1287; спр. 506, арк. 2022; спр. 511, арк. 124; спр. 512, с. 1497; спр. 513, с. 1050; спр. 517, с. 191; спр. 532, с. 1975, 1879; спр. 216; спр. 552, арк. 1771.

¹³³ Там само.— Спр. 487, арк. 678, 681—682.

¹³⁴ Там само.— Спр. 517, арк. 856-г; див. також: Там само.— Спр. 484, арк. 216, 339; спр. 487, арк. 825; спр. 488, арк. 1472; спр. 491, арк. 191; спр. 493, арк. 556.

¹³⁵ Там само.— Спр. 499, арк. 560.

¹³⁶ Там само.— Спр. 481, арк. 1120.

¹³⁷ Там само.— Спр. 478, арк. 1284; спр. 479, арк. 1104; спр. 480, арк. 768, 1236; спр. 484, арк. 519; спр. 487, арк. 831; спр. 488, арк. 2966—2967; спр. 489, арк. 1337; спр. 490, арк. 1660, 2173; спр. 491, арк. 1020; спр. 492, арк. 1461, 2232; спр. 493, арк. 1801, 1860, 1883; спр. 496, арк. 609—610, 1274; спр. 499, арк. 439, 449, 560; спр. 501, арк. 903; спр. 502, арк. 1334; спр. 503, арк. 749, 1014, 1276; спр. 506, арк. 1783; спр. 509, арк. 360—361; спр. 510, арк. 831; спр. 512, арк. 1208, 1517; спр. 514, арк. 500, 1164; спр. 515, арк. 2036; спр. 516, арк. 3947 та в інших випадках.

¹³⁸ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст.— К., 2002.— С. 110—113.

чи¹³⁹. У тестаментях, які ми досліджували, чисельність свідків була різною: від одного¹⁴⁰ до одинадцяти¹⁴¹. В останній волі Данієля Лозинського про свідків сказано: „чиню тестамент при своїх сусідах, віри гідних, тобто при духовних отцях Домбровицьких, при отці Пйотрі, також при отці Теодорі і при інших світських людях. Теодор Лозинський +, Ян Селецький +, Семіон Лозинський Дзірка +, Ян Лозинський +“¹⁴². Цей фрагмент тестаменту свідчить про порушення права, оскільки свідками були родичі (можливо, не близькі?)¹⁴³.

У більшій частині тестаментів серед свідків були духовні особи, проте кількісно переважали світські. Серед духовних були ієромонахи¹⁴⁴, вірменські священники¹⁴⁵, тринітарії¹⁴⁶, домінікани¹⁴⁷, кармеліти¹⁴⁸. Серед світських — звичайні шляхтичі¹⁴⁹, які не обіймали жодних урядів, земські урядники¹⁵⁰, військові¹⁵¹.

Дальшою важливою чинністю після засвідчення тестаменту шляхтича чи шляхтянки було його відкриття, яке мало відбуватися лише після смерті заповідача. Ця чинність практикувалася лише тоді, коли заповіт був таємний. Щодо тестаментів, які уклалися без усякого дотримання таємниці, то актом, рівноцінним їх відкриттю, була робота канцелярії найближчого гродського суду¹⁵². Цей акт також здійснювався лише після смерті тестатора, крім випадків, коли він особисто приносив тестамент у гродську канцелярію¹⁵³.

Формуляр заповіту. Формула укладення тестаментів чітко усталилася в XVII і в першій чверті XVIII ст. залишалася незмінною¹⁵⁴. Тестамент, як і усі інші акти, складався з трьох основних частин: вступної¹⁵⁵ (протоколу¹⁵⁶, початкового протоколу¹⁵⁷), основної (контексту¹⁵⁸) і

¹³⁹ Volumina Legum.— Т. II.— S. 168.

¹⁴⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 480, арк. 768; спр. 484, арк. 339; спр. 487, арк. 825, 831; спр. 489, арк. 633; спр. 490, арк. 2173.

¹⁴¹ Там само.— Спр. 489, арк. 1336—1337.

¹⁴² Там само.— Арк. 1037.

¹⁴³ Там само.— Спр. 480, арк. 1236.

¹⁴⁴ Там само.— Спр. 510, арк. 831.

¹⁴⁵ Там само.— Спр. 506, арк. 1784.

¹⁴⁶ Там само.— Спр. 499, арк. 56; спр. 503, арк. 1276.

¹⁴⁷ Там само.— Спр. 490, арк. 2173.

¹⁴⁸ Там само.— Спр. 479, арк. 1104; спр. 488, арк. 1472.

¹⁴⁹ Там само.— Спр. 503, арк. 1082; спр. 504, арк. 35.

¹⁵⁰ Там само.— Спр. 490, арк. 2035; спр. 491, арк. 1020; спр. 493, арк. 1868; спр. 499, арк. 439.

¹⁵¹ Там само.— Спр. 492, арк. 2232; спр. 500, арк. 2570.

¹⁵² Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie.— Т. II, ks. 3.— S. 13.

¹⁵³ Falniowska-Gradowska A. Wstęp.— S. XIII.

¹⁵⁴ Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie.— Т. I, ks. 3.— S. 81.

¹⁵⁵ Szymański J. Nauki pomocnicze historii.— S. 448.

¹⁵⁶ Nawrocki S. Rozwój form kancelaryjnych na ziemiach polskich od średniowiecza do końca XX wieku.— Poznań, 1998.— S. 31.

¹⁵⁷ Giry A. Manuele de diplomatique. Diplômes et chartes. Chronologie technique. Eléments critiques et parties constitutives de la teneur de chartes. Les chancelleries. Les actes privés.— Paris, 1925.— P. 34.

¹⁵⁸ Szymański J. Nauki pomocnicze historii.— S. 448—449; Nawrocki S. Rozwój form kancelaryjnych.— S. 31. Артур Жірі називає цю частину текстом (texte) (Giry A. Manuele de diplomatique.— P. 34).

прикінцевої (есхатоколу¹⁵⁹, кінцевого протоколу¹⁶⁰). Ці три частини акта своєю чергою поділялися на ряд дрібніших¹⁶¹. Слід зазначити, що в заповітах шляхти Руського воєводства деяких з цих дрібніших частин не було частково або й зовсім.

Вступна частина заповіту традиційно розпочиналася інвокацією, яка була зверненням до Божого імені для забезпечення виконання чинностей, викладених у контексті документа¹⁶². Інвокації були двох типів: монограмічні і вербальні (словесні)¹⁶³. Перші були у формі хризому (ім'я Христа або звичайний хрест), а іноді — грецьких літер *A* і *Ω*¹⁶⁴. Словесні інвокації за змістом можна поділити на такі, що містять взивання кожної Особи Святої Трійці (такі інвокації вживаються найчастіше), взивання лише Бога або Святої Трійці без вказівки на поособливий розподіл, а також взивання святих. У більшій частині заповітів переважають польськокомовні інвокації. З-посеред них найбільш уживаною була формула „*W Imię Oycy u Syna u Duchy Świątego amen*“¹⁶⁵. Часто застосовується формула: „*W Imię Pańskie amen*“¹⁶⁶. Нерідко вживалося також ускладнене взивання до Святої Трійці у формі: „*W Imię Trócy Przenajświątszey Oycy Syna u Duchy Świątego amen*“¹⁶⁷. У деяких тестаментх застосовано розширену інвокацію: „*W Imię Oycy u Syna u Duchy Świątego. Świątego Boże, Świąty Mosny, Świąty a niesmiertelny, zmiłuy się nade mną*“¹⁶⁸. Трапляються поодинокі закликання святих імен, форма яких відображала радше почуття розкаяного тестатора і показувала розуміння ним Бога. Серед виявлених нестандартних інвокацій є такі: „*W Imię Boga Oycy u Syna u Duchy Świątego amen*“¹⁶⁹, „*W Imię Oycy u Syna u Duchy Świątego Boga w Trócy Świątey Jedynego*“¹⁷⁰, „*W Imię Boga w Trócy Świątey Jedynego, Oycy Syna u Duchy Świątego amen*“¹⁷¹, „*W Imię*

¹⁵⁹ Szymański J. Nauki pomocnicze historii.— S. 449.

¹⁶⁰ Giry A. Manuele de diplomatique.— P. 34.

¹⁶¹ За класифікацією Ю. Пшиманського, протокол акта включав інвокацію, інтитуляцію, інскрипцію; контекст — аренгу, промульгацію, нарацію, диспозицію, санкцію, короборачію; есхатокол — тестацію (підписи автора і свідків), датацію, апрекацію (Szymański J. Nauki pomocnicze historii.— S. 448—450).

¹⁶² Купчинський О. А. До питання про характеристику формулярів документів середньовіччя // Архіви України.— 1974.— № 6.— С. 16.

¹⁶³ Boüard A., de. Manuel de diplomatique français et pontificale.— Paris, 1929.— Vol. 1.— P. 261.

¹⁶⁴ Szymański J. Nauki pomocnicze historii.— S. 448.

¹⁶⁵ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 479, арк. 1079; спр. 480, арк. 759, 1224; спр. 481, арк. 1116; спр. 484, арк. 517; спр. 487, арк. 679, 823, 825; спр. 488, арк. 2253, 2647; спр. 489, арк. 1336—1337; спр. 490, арк. 1655; спр. 493, арк. 1881; спр. 496, арк. 413; спр. 497, арк. 233, 1852; спр. 498, арк. 1392; спр. 499, арк. 431, 1263; спр. 501, арк. 901; спр. 502, арк. 1187; спр. 503, арк. 1082, 1270; спр. 504, арк. 34; спр. 506, арк. 2015; спр. 510, арк. 827; спр. 513, арк. 981, 1049; спр. 514, арк. 490; спр. 515, арк. 2028; спр. 516, арк. 3396, 3843, 4137; спр. 517, арк. 193; спр. 519, арк. 1809; спр. 520, арк. 582, 117; спр. 521, арк. 1142, 1167; спр. 525, арк. 2516; спр. 531, арк. 432; спр. 532, арк. 687, 2295, 2875; та в інших випадках.

¹⁶⁶ Там само.— Спр. 484, арк. 334; спр. 496, арк. 608; спр. 516, арк. 3944.

¹⁶⁷ Там само.— Спр. 478, арк. 1282; спр. 482, арк. 409; спр. 503, арк. 1209; спр. 515, арк. 2739; спр. 517, арк. 856-а.

¹⁶⁸ Там само.— Спр. 499, арк. 1285; спр. 514, арк. 1160.

¹⁶⁹ Там само.— Спр. 491, арк. 683; спр. 492, арк. 2395.

¹⁷⁰ Там само.— Спр. 484, арк. 214; спр. 492, арк. 2229; спр. 512, арк. 1510.

¹⁷¹ Там само.— Спр. 479, арк. 433, 814.

*Przenajświętszey y Nierozdzielney Trócy*¹⁷², „*W Imię Pana Naszego Jesusa Chrystusa, Najświętszey Matki Jego y Wszystkich Świętych Bożych*“¹⁷³, „*W Imię Przenajświętszey Trócy Oycy y Syna y Ducha Świętego stac się ku wieczney pamięci amen*“¹⁷⁴, „*W Imię Trócy Przenajświętszey Boga Oycy y Syna y Ducha Świętego amen*“¹⁷⁵, „*Jesus, Maria, Józef, wam oddaie duszę y ciało moje*“¹⁷⁶, „*W Imię Przenajświętszey y Nierozdzielney Trócy, Oycy, Syna, y Ducha Świętego amen*“¹⁷⁷, „*W Imię Pana Boga moiego w Trócy Świętey Jedynego*“¹⁷⁸, „*W Imię Boga Oycy y Syna y Ducha Świętego Amen*“¹⁷⁹, „*W Imię Przenajświętszey Trócy Boga Oycy, Boga Syna y Ducha Świętego amen*“¹⁸⁰, „*W Imię Boga Oycy w Trócy Ś[więtey] Jedynego*“¹⁸¹, „*W Imię Boga Oycy, Boga Syna, Boga Ducha Świętego*“¹⁸², „*W Imię Boga Wszehmocnego Oycy, Syna y Ducha Świętego amen*“¹⁸³, „*W Imię Boga Oycy Wszehmogącego, Syna y Ducha Świętego*“¹⁸⁴, „*W Imię Boga Oycy y Syna y Ducha Świętego w Trócy Świętey Boga Jedynego*“¹⁸⁵, „*W Imię Ukrzyżowanego Boga amen*“¹⁸⁶, „*Jesus, Maria, Józef. W Imię Pana Moiego Boga w Trócy Świętey Jedynego, Najświętszey Maryi y wszystkich patronów moich*“¹⁸⁷, „*Niech będzie na wieki pochwalony Iezus Chrystus y Imię Jego Pańskie Amen*“¹⁸⁸. Доволі часто використовувалися латиномовні відповідники польських часто вживаних формул: „*In Nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti Amen*“¹⁸⁹, „*In Nomine Domini amen*“¹⁹⁰, підше „*In Nomine Sanctissimae ac Individuae Trinitatis amen*“¹⁹¹, „*In Nomine Jesu Christi Crucifixi*“¹⁹², „*In Nomine Domini Jesu Christi et Sanctissimae Trinitatis amen*“¹⁹³, „*In Nomine Sanctissimae et Individuae Trinitatis nec non Beatissimae Parentis Virginis Mariae*“¹⁹⁴, „*In Nomine Sanctissimae Trinitatis*“¹⁹⁵, „*In Nomine Sanctissimae Trinitatis, Patri et Filii et Spiritus Sancti amen*“¹⁹⁶. Інвокація

- ¹⁷² ЦДДА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 512, арк. 1494.
¹⁷³ Там само.— Спр. 491, арк. 1018.
¹⁷⁴ Там само.— Спр. 492, арк. 1453.
¹⁷⁵ Там само.— Спр. 499, арк. 1007; спр. 503, арк. 743.
¹⁷⁶ Там само.— Спр. 500, арк. 2568.
¹⁷⁷ Там само.— Спр. 502, арк. 1328.
¹⁷⁸ Там само.— Спр. 503, арк. 76.
¹⁷⁹ Там само.— Спр. 525, арк. 1779.
¹⁸⁰ Там само.— Спр. 488, арк. 1466.
¹⁸¹ Там само.— Спр. 489, арк. 632.
¹⁸² Там само.— Арк. 1037.
¹⁸³ Там само.— Спр. 490, арк. 2169—2170.
¹⁸⁴ Там само.— Спр. 479, арк. 1395.
¹⁸⁵ Там само.— Арк. 2030.
¹⁸⁶ Там само.— Спр. 491, арк. 184.
¹⁸⁷ Там само.— Арк. 2965.
¹⁸⁸ Там само.— Спр. 525, арк. 570.
¹⁸⁹ Там само.— Спр. 522, арк. 2975; спр. 522, арк. 2975.
¹⁹⁰ Там само.— Спр. 482, арк. 810; спр. 483, арк. 1841; спр. 493, арк. 554; спр. 499, арк. 557; спр. 506, арк. 1779; спр. 511, арк. 121;
¹⁹¹ Там само.— Спр. 476, арк. 695; спр. 499, арк. 443.
¹⁹² Там само.— Спр. 512, арк. 1494.
¹⁹³ Там само.— Спр. 488, арк. 2059.
¹⁹⁴ Там само.— Спр. 490, арк. 1712.
¹⁹⁵ Там само.— Спр. 493, арк. 1866.
¹⁹⁶ Там само.— Спр. 496, арк. 1270.

шляхтича мусульманина Мугарема Улана Постайського відмінна і подається у формі: „W Imię Boga jedynego Stworzyciela nieba y ziemię“¹⁹⁷. Серед 166 виявлених заповітів взивання Божого імени немає у дев'яти¹⁹⁸. В одному випадку — в останній волі Стефана Гурського — інвокації передує назва документа, що укладається: „Testament duchowny albo ostatnia wola. W Imię...“¹⁹⁹.

Дальшим пунктом шляхетського тестаменту була інтитуляція, тобто зазначення імени, суспільного становища²⁰⁰ або коротких відомостей про походження тестатора. У більшій частині розглянутих тестаментів інтитуляції немає²⁰¹. Серед тестаментів шляхтичів переважають такі, інтитуляція яких є простою, тобто є ім'ям і прізвищем особи²⁰², як, наприклад: „Ja na imię Dymitr Sielecki“²⁰³. Інші інтитуляції мають таку форму: „Ja, Stefan na Chocimirzu Złoczewski, chorąży ziemi halickiej“²⁰⁴; „Ja, Grzegorz Stanisław z Łabiczyna Rakowski, chorąży bydgoski“²⁰⁵; „Ja, Jerzy Sokolnicki, podczaszy lwowski“²⁰⁶; „Ja, Eustachi Stanisław Szeptycki, łowczy buski“²⁰⁷. Отже, тестаменту, які посідали земські уряди або військові чини, обов'язково вказували на це в інтитуляції²⁰⁸. Здебільшого вона відповідала підпису особи в кінці тестаменту²⁰⁹.

Інтитуляція децю різнилася у жіночих і чоловічих тестаментах. В останній волі перших цей елемент формуляра переважно включав лише ім'я і прізвище шляхтянки, що збігалось з підписом тестатора в есхатоколі²¹⁰. (Правда, поряд зі своїм підписом Катажина Рапацька повідомила, що вона смоленська підстолина²¹¹, чого не зазначено в інтитуляції.) На відміну від чоловіків, жінки-шляхтянки не обіймали урядів,

¹⁹⁷ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 525, арк. 570.

¹⁹⁸ Там само.— Спр. 491, арк. 997; спр. 497, арк. 613; спр. 509, арк. 356; спр. 518, арк. 1053; спр. 522, арк. 3282; спр. 525, арк. 1353; спр. 530, арк. 1697, 2013; спр. 545, арк. 869.

¹⁹⁹ Заповіт від 14 січня 1728 р. (Там само.— Спр. 520, арк. 345).

²⁰⁰ Купчинський О. А. До питання про характеристику формуляра...— С. 17.

²⁰¹ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 476, арк. 695; спр. 478, арк. 1282; спр. 479, арк. 433; спр. 480, арк. 1224; спр. 482, арк. 810; спр. 483, арк. 1841; спр. 484, арк. 214—215, 517; спр. 486, арк. 1833; спр. 487, арк. 679, 823, 825; спр. 488, арк. 2059, 2253, 2647; спр. 489, арк. 623, 1037; спр. 490, арк. 1712, 2030; спр. 491, арк. 683, 1018; спр. 492, арк. 2229; спр. 493, арк. 554, 1790, 1866; спр. 496, арк. 413, 608, 1270; спр. 497, арк. 613; спр. 499, арк. 443, 1007, 1263, 1284; спр. 500, арк. 2569; спр. 501, арк. 901; спр. 502, арк. 1186; спр. 503, арк. 76, 1013; спр. 509, арк. 356; спр. 511, арк. 121; спр. 513, арк. 981, 1048; спр. 514, арк. 1159; спр. 516, арк. 3843; спр. 517, арк. 193, 856-а; спр. 519, арк. 1809; спр. 520, арк. 345 та в інших випадках.

²⁰² Там само.— Спр. 480, арк. 759; спр. 481, арк. 1116; спр. 484, арк. 334; спр. 488, арк. 1466, 2965; спр. 489, арк. 1337; спр. 490, арк. 1655, 2170; спр. 493, арк. 1881; спр. 497, арк. 233, 1852; спр. 503, арк. 1082, 1209; спр. 506, арк. 1779, 2015; спр. 512, арк. 1204, 1494, 1510; спр. 514, арк. 490.

²⁰³ Там само.— Спр. 520, арк. 582.

²⁰⁴ Там само.— Спр. 479, арк. 814.

²⁰⁵ Там само.— Арк. 1097.

²⁰⁶ Там само.— Спр. 490, арк. 1395.

²⁰⁷ Там само.— Спр. 492, арк. 2395.

²⁰⁸ Там само.— Спр. 499, арк. 431; спр. 503, арк. 1270; спр. 510, арк. 827; спр. 515, арк. 2028.

²⁰⁹ Там само.— Спр. 479, арк. 819, 1004; спр. 490, арк. 1405; спр. 492, арк. 2397.

²¹⁰ Там само.— Спр. 490, арк. 1655, 1661; спр. 502, арк. 1328, 1334; спр. 503, арк. 743, 749.

²¹¹ Заповіт від 13 січня 1709 р. (Там само.— Спр. 491, арк. 184, 191).

тому, щоб підкреслити своє суспільне становище, вказували на власне шляхетське походження або уряди, які обіймали їхні чоловіки. Так, Анна Лозинська зазначає, що є „шляхетно народженою“ („Szlachetnie urodzona na imię Anna Łozinska“) ²¹², Кристина Гулевичева відрекомендується луцькою підкоморинею ²¹³, Маріанна Лянцкоронська в інтидуляції сповіщає, що вона вдова по Миколаю Ощепальському і подільському підчашому Станіславу Лянцкоронському ²¹⁴, Катажина Блешинська і Катажина Селецька вказують роди, з яких походять (відповідно — з Любовецьких і Білінських) ²¹⁵.

У дослідників тестаментів не склалося єдиної думки щодо складових його контексту. Так, П. Домбковський поділяв основну частину останньої волі на розпорядження морального і правового змісту. Моральні розпорядження викладалися у формі турботи про власну душу і нащадків. Розпорядження правового змісту своєю чергою поділялися на основні й випадкові. До перших дослідник відносив, зокрема, записи на костели і милосердні вчинки, до других — застереження тестатора ²¹⁶.

Будучи повноцінним диспозитивним (правотворчим) ²¹⁷ приватним актом ²¹⁸ із специфічним релігійно-моральним оформленням, шляхетський тестамент у своїй основній частині розпочинався аренгою ²¹⁹. Ця частина останньої волі часто містила філософсько-релігійні та правові розважання ²²⁰ щодо загальних мотивів його укладення. Специфікою формуляра тестаменту було те, що аренда часто поєднувалася з нарацією — частиною формуляра, яка сповіщала конкретні підстави тестаментування ²²¹. Це спостерігається у більшій частині досліджуваних тестаментів ²²², у яких тестатори наголошують на неминучості смерті і відразу зазначають конкретну причину тестаментування (хвороба, старість, небажання померти несподівано, без висловлення останньої волі). Таке поєднання аренги і нарації надочно ілюструє фрагмент тестаменту дружини подільського скарбника Зоф'ї Цебровської, яка розпочинає основну частину своєї останньої волі так: „Нічого певнішого над те, що, народившись раз, треба людині створеній помирати. Зважаючи на це, я, скарбникова подільська Зоф'я Цебровська, з огляду на неминучий над собою час, який не можна відхилити людською

²¹² ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 516, арк. 4137.

²¹³ Там само.— Спр. 492, арк. 1453.

²¹⁴ Там само.— Спр. 516, арк. 3396—3397.

²¹⁵ Там само.— Спр. 499, арк. 557; спр. 504, арк. 34.

²¹⁶ Dańkowski P. Prawo prywatne polskie.— Т. II, кн. 3.— С. 80—81. Таке застереження зроблено в тестаменті Юзефа Пілавського, який говорить: „Оскільки цей тестамент мою рукою підписаний, мені можна буде його скасувати і дати [у спадок] лише те, що мені буде подобатися“ (ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 480, арк. 768).

²¹⁷ Nawrocki S. Rozwój form kancelaryjnych.— С. 30—31.

²¹⁸ Kutrzeba S. Historia źródeł.— Т. I, cz. 1.— С. 50.

²¹⁹ Aleksandrowicz-Szumlikowska M. Radziwiłłówny w świetle swoich testamentów.— С. 7.

²²⁰ Szymański J. Nauki pomocnicze historii.— С. 449.

²²¹ Купчинський О. А. До питання про характеристику формуляра.— С. 18.

²²² ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 479, арк. 433, 815, 1097—1098; спр. 480, арк. 753, 1225; спр. 481, арк. 1117; спр. 482, арк. 409—410, 810; спр. 484, арк. 214—215, 517—518; спр. 487, арк. 679, 825—826; спр. 488, арк. 1466, 2059, 2253, 2648; спр. 489, арк. 632, 1037; спр. 490, арк. 1395, 1712, 2170; спр. 491, арк. 184, 683, 997; спр. 492, арк. 1454, 2230; спр. 493, арк. 554, 1881; спр. 496, арк. 608; спр. 497, арк. 234; спр. 503, арк. 743; спр. 516, арк. 4137.

впертістю, а особливо [...] через похилість віку і порушення тілесного здоров'я (але розум і думки з ласки Божої здорові), маючи перед очима близький кінець, неминучу смерть, так диспоную"²²³. Трапляються також тестаменти, в яких відразу після інтитуляції розпочинається виклад конкретних підстав укладення останньої волі. Так, буський ловчий „вельможний“ Євстахій Станіслав Шептицький пише: „Для вчинення спокою на батьківщині нашій, а більше для оборони віри і релігії святої, щоби на лютерське вчення не перетворилися, йдучи з цілою Річчю Посполитою згідно з цією ж диспозицією, на шведську війну, це засвідчую перед Всемогутнім Богом моїм [...] при належній християнській інтенції моїй у житті і здоров'ї моему на волю Всемогутнього Бога мого на цій війні [...] будучи при достатньому здоров'ї і розумі, чиню останню [...] мою диспозицію"²²⁴. У тестаменті ж незаможного шляхтича Яна Пшеджимірського диспозиції передую лише нарація, у якій мовиться про наявність хвороби²²⁵. У значній частині тестаментів нарації немає²²⁶. Серед тестаментів є також такі, у яких немає і аренги, і нарації²²⁷.

Після окреслення чи конкретизації підстав укладення в тестаменті розпочиналася диспозиція. Вона включала розпорядження заповідача щодо душі, тіла, майна, фундацій, легацій та виконання заповіту. В усіх опрацьованих заповітах тестатори найперше дбають про душу. Тому, як правило, в тестаментах ця частина формуляра розпочинається словами: „А parząd duszej mojej Pani Bogu Wszecchnogocseti oddaie“. Диспозиція щодо душі подавалася у найрізноманітніших модифікаціях. Томаш Пілавський розпоряджається щодо душі так: „Душу мою, створену від Всемогутнього Бога в Трійці Святій Єдиного, і Пресвятою Кров'ю Ісуса врятовану, тому ж Богові тепер і в годину моєї смерті віддаю"²²⁸. Францішек Трембецький пише: „беру собі насамперед за свідка Бога, в Трійці Святій Єдиного, Найсвятішу Діву Марію, Матір Сина Божого, святих ангелів, слуг Божого Маєстату, всіх святих, Божих мешканців, ангела хранителя і опікуна мого, патрона мого святого Францішека, віддаюся їм в опіку і грішну душу свою їм рекомендую"²²⁹. Винятково розширеною є диспозиція щодо душі шляхтича-католика Станіслава Дубайського: „Віддаючись у найпильнішу охорону святому ангелові моему, мені при хрещенні віри святої католицької від Найвищого Творця призначеному, віддаюся при тому найпершій по Богу і Творцеві Моему Особливій Матері Всього Християнства, Найдостойнішій, Найсвятішій Діві Марії як єдиній кожного християнина захисниці опіці, моему патрону святому Станіславові, призначеному мені на святому хрещенні, святому Михайлові як керівникові небесних хорів, святому Францішекові, Ксаверієві, святому Ігнацієві, Непомуцинові,

²²³ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 484, арк. 517—518.

²²⁴ Там само.— Спр. 492, арк. 2395.

²²⁵ Заповіт від 26 липня 1723 р. (Там само.— Спр. 525, арк. 1779).

²²⁶ Там само.— Спр. 483, арк. 1841; спр. 486, арк. 1833; спр. 493, арк. 1790, 1866; спр. 499, арк. 443, 1007; спр. 503, арк. 1186.

²²⁷ Там само.— Спр. 487, арк. 679; спр. 491, арк. 997, 1018; спр. 509, арк. 356, спр. 522, арк. 3282.

²²⁸ Там само.— Спр. 480, арк. 759—760.

²²⁹ Там само.— Спр. 481, арк. 1117.

Войцехові святому, святій Барбарі, захисниці конаючих, святій Катерині, в їхні опіку і руки душу мою віддаю²³⁰. Диспозиція стосовно душі найчіткіше була окреслена в тестаментях уніатів і виділялася як окремий пункт самим тестатором. Ця частина тестаменту уніата Александра Папари мала таку форму: „так мою останню волю щодо душі чиню. Насамперед нехай буде вічна подяка і безсмертна хвала Божому маєстатові, що мені дав народитися в святій католицькій православній вірі, в якій я живу і хочу померти, міцно вірячи і визнаючи усе, що свята Католицька Православна Східна церква і святі отці Василій, Григорій, Златоустий, Афанасій, Амаросій, Августин, Геронім, Григорій Великий навчають і мені до віри подають. Душу мою, найдорожчою кров'ю розіп'ятого Христа Спасителя мого врятовану, в пресвяту рану його грудей віддаю²³¹. У деяких тестаментях диспозиції щодо душі немає²³².

Далі у шляхетській останній волі була диспозиція щодо поховання тіла і помину душі. Звичайно, вона включала настанови щодо місця, способу і часу захоронення тіла, а також вказівки про суми, призначені тестатором для богослужінь за душу та для вбогих, які мали молитися за душу померлого. Щоб принизити себе перед Богом і підкреслити свою грішність та водночас каяття, Томаш Пакославський просить одразу після смерті поховати його „грішне тіло“ в „голих дошках“ у землю там, де під час богослужіння стоять убогі²³³. Галицький хорунжий Стефан Злочевський заповідає, щоб його тіло обов'язково похоронили в мостиському костелі отців домініканів, у гробі з його покійними дружинами і дітьми²³⁴. Загалом усі тестатори просили поховати їх тіло, „зліплене з землі“, у костелах різних монаших орденів: францисканців²³⁵, домініканів²³⁶, кармелітів²³⁷, бернардинів²³⁸, тринітаріїв²³⁹, езуїтів²⁴⁰, бенедиктинів²⁴¹. Холмський каштелян Станіслав Лігенза Мінор точного місця поховання не вказує, а просить поховати його тіло „в землі, далеко не везучи“²⁴². Александр Папара заповідає поховати себе або в костелі, або в церкві²⁴³. Юзеф Дзік — під костельним порогом і щоб на таблиці було написано: „Tu leży Józef Dzik u prosi za duszę swoją iako grzesznik o twoje pozdrowienia“²⁴⁴. Майже всі тестатори застері-

²³⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 517, арк. 193, 856-а.

²³¹ Там само.— Спр. 499, арк. 1285; спр. 514, арк. 1159.

²³² Там само.— Спр. 479, арк. 1098; спр. 480, арк. 1225; спр. 490, арк. 2170; спр. 491, арк. 683; спр. 492, арк. 2230; спр. 499, арк. 443.

²³³ Там само.— Спр. 479, арк. 433—434.

²³⁴ Там само.— Арк. 815.

²³⁵ Там само.— Спр. 480, арк. 1228; спр. 493, арк. 554; спр. 514, арк. 481; спр. 515, арк. 2029; спр. 491, арк. 185, 683.

²³⁶ Там само.— Спр. 482, арк. 410; спр. 484, арк. 518; спр. 487, арк. 823; спр. 488, арк. 2253; спр. 491, арк. 185; спр. 496, арк. 608; спр. 499, арк. 1263.

²³⁷ Там само.— Спр. 488, арк. 1467; спр. 531, арк. 1409.

²³⁸ Там само.— Спр. 490, арк. 1395.

²³⁹ Там само.— Спр. 493, арк. 1792, 1866; спр. 503, арк. 1271.

²⁴⁰ Там само.— Спр. 499, арк. 431.

²⁴¹ Там само.— Спр. 503, арк. 1014.

²⁴² Там само.— Спр. 488, арк. 2648.

²⁴³ Там само.— Спр. 499, арк. 1285.

²⁴⁴ Там само.— Спр. 518, арк. 1054.

гають, щоб їх похоронили „без світських почесей“ („bez potru światowej“)²⁴⁵.

Деякі шляхетські тестаменти не містять розпоряджень щодо душі і тіла²⁴⁶, тож майновій диспозиції в них передують подяка Богові, Діві Марії, батькам, родичам і друзям, а також прощення усіх кривдників. Так, у тестаменті Уршули Лозинської після конкретизації причин укладення останньої волі читаємо: „Насамперед прощаюся з усіма своїми приятелями і віддаю Господові Богу, Найсвятішій Матері і наймилишому батькові моєму за виховання в молодості моїх літ при останньому прощанні належну подяку. Також і усім моїм неприятелям, які мені грішній і моїм батькам зло чинили, з чистого серця тут і на тому світі відпускаю“²⁴⁷.

Найважливішим пунктом останньої волі шляхтича були розпорядження щодо майна і визначення спадкоємців²⁴⁸, хоча в польському спадковому праві остання чинність не була обов'язковою²⁴⁹.

Майнова диспозиція тестаменту включала схему розподілу майна між спадкоємцями, розпорядження щодо здійснення фундацій і легацій на костели, церкви, монастирі²⁵⁰ чи навіть мечеть²⁵¹, розпорядження щодо вибрання і повернення зроблених за життя боргів²⁵², призначення опікунів, виконавців²⁵³, охоронців.

Тестатори, в яких були прямі спадкоємці, розподіляли майно між ними. Тому майнова диспозиція в таких тестаментах включала порядок поділу спадку (зазвичай у таких випадках майно поділялося між дітьми порівну²⁵⁴), призначення коштів на помин душі, а також для легацій на костели, церкви і монастирі. За наявності боргів сплатити їх зобов'язували спадкоємців.

Натомість у тестаментах бездітних, а також осіб, які не мали близьких родичів, майнова диспозиція істотно відрізняється. Згідно з польським спадковим правом, бездітні особи (*homo sterilis, desertus, prole carens*) були позбавлені обмежень щодо вільного розпорядження рухомим і нерухомим майном²⁵⁵. Конституція Пйотрковського сейму 1511 р. дозволила усім бездітним вільно розпоряджатися спадковим майном, окрім третини, яка залишалася в руках представників роду²⁵⁶. Ця правова норма активно використовувалася у польській спадково-правовій практиці. Більшість шляхтичів, тестаменти яких ми дослідили, були

²⁴⁵ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 491, арк. 1018; Augustyniak U. Testamenty ewangelików...— S. 10.

²⁴⁶ Там само.— Спр. 478, арк. 1282; спр. 487, арк. 823—824; спр. 496, арк. 414; спр. 497, арк. 613; спр. 501, арк. 91—92; спр. 512, арк. 1495; спр. 513, арк. 981—982, 4137.

²⁴⁷ Там само.— Спр. 478, арк. 1282.

²⁴⁸ Szapliński W., Długosz J. Życie codzienne...— S. 215.

²⁴⁹ Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie.— T. II, ks. 3.— S. 80.

²⁵⁰ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 516, арк. 2029—2031.

²⁵¹ Там само.— Спр. 491, арк. 999.

²⁵² Augustyniak U. Testamenty ewangelików...— S. 11.

²⁵³ Fałniowska-Gradowska A. Wstęp.— S. XVIII.

²⁵⁴ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 479, арк. 435; спр. 480, арк. 1235; спр. 497, арк. 235; спр. 516, арк. 4137—4138.

²⁵⁵ До бездітних також належали особи, які мали підстави для позбавлення спадку рідних дітей (Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie.— T. I, ks. 1.— S. 212).

²⁵⁶ Volumina Legum.— T. I.— S. 171.

бездітними²⁵⁷. З-поміж них Ігнацій Беринда Чайковський і Ян Днестшанський передали усе своє майно у позиттєве володіння своїм дружинам²⁵⁸, Казімеж Козловський заповів усе у спадок рідному братові²⁵⁹. Бездітне подружжя Ян і Катажина Селецькі усе нерухоме майно записали чайковецькій церкві, „щоб за їхні душі хвала Богу не закінчувалася“²⁶⁰. Францішка Степковська в старості вступила до закону св. Бенедикта у Львові, якому й переказала виділену їй батьками посажну суму (3000 злотих)²⁶¹, а Уршула Лозинська передала усе успадковане по матері майно своїй двоюрідній сестрі, дочці батькового брата²⁶². Бувало, що бездітні шляхтянки заповідали майно своєму чоловікові. Так, Зоф'я Кравецька за два тижні до смерті „наслідок як дружина, що кохає свого чоловіка“, записала йому „усе, чим володіла“²⁶³. У тестаментовому спадкуванні існувала також практика позиттєвого запису майна чоловікові, що підтверджує останню волю Катажини з Любовецьких Блешинської²⁶⁴.

Важливою частиною в тестаменті було призначення езекуторів (виконавців заповіту) та опікунів. Ця частина заповіту містилася переважно після майнових розпоряджень. Виконавцями, як правило, ставали впливові у тогочасному суспільстві особи. Так, галицький каштелян Стефан Карчевський призначив одночасно опікунами дружини й езекуторами тестаменту таких осіб: краківського воеводи Януша Антонія Корибута Вишневецького²⁶⁵, канцлера Великого князівства Литовського Міхала Сервеція Вишневецького²⁶⁶, коронного інстигатора Яна Куната Вирожембського²⁶⁷, кременецького підкоморія Станіслава Ледоховського і житомирського старосту²⁶⁸. Подібно вчинив коронний великий гетьман Станіслав Матеуш Жевуський, езекуторами тестаменту якого стали такі особи: примас Королівства Польського Теодор Потоцький, коронний великий канцлер Ян Шембек, люблінський воевода Ян Гарло та інші тогочасні магнати²⁶⁹.

²⁵⁷ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 479, арк. 1086—1105; спр. 482, арк. 810—817; спр. 484, арк. 214—216; спр. 487, арк. 678—682; спр. 490, арк. 1711—1719, 2030—2035; спр. 491, арк. 641—647; спр. 492, арк. 2229—2232; спр. 493, арк. 1881—1884, 1865—1869; спр. 496, арк. 413—414, 1270—1274; спр. 497, арк. 612—620, 1851—1855; спр. 500, арк. 2568—2570; спр. 502, арк. 1186—1191; спр. 503, арк. 743—749, 1081—1083, 1209—1212; спр. 506, арк. 356—361, 1779—1784; спр. 510, арк. 826—831; спр. 511, арк. 121—125; спр. 512, арк. 1510—1517; спр. 513, арк. 1048—1050; спр. 514, арк. 489—500, 1159—1164; спр. 515, арк. 2027—2037, 2739—2742; спр. 516, арк. 3843—3847, 3943—3948; спр. 517, арк. 193—195 та інші.

²⁵⁸ Там само.— Спр. 503, арк. 743—749, 1081—1083.

²⁵⁹ Там само.— Спр. 482, арк. 813.

²⁶⁰ Там само.— Спр. 504, арк. 34.

²⁶¹ Там само.— Спр. 503, арк. 1014.

²⁶² Там само.— Спр. 478, арк. 1283—1284.

²⁶³ Там само.— Спр. 501, арк. 902.

²⁶⁴ Там само.— Спр. 499, арк. 558.

²⁶⁵ Був краківським воеводою у 1706—1726 pp. (Urządnicy województwa krakowskiego XVI—XVIII wieku. Spisy / Oprac. I. Cynarski i A. Falniowska-Gradowska.— Kórnik, 1990.— S. 110).

²⁶⁶ Був литовським канцлером у 1720—1735 pp. (Urządnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku. Spisy / Oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba.— Kórnik, 1994.— S. 53).

²⁶⁷ Був коронним інстигатором у 1706—1730 pp. (Urządnicy centralni.— S. 50).

²⁶⁸ Заповіт від 20 травня 1723 р. (ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 516, арк. 3944).

²⁶⁹ Заповіт від 24 жовтня 1728 р. (Там само.— Спр. 522, арк. 2979—2980).

Наступним пунктом тестаменту була санкція, яка містила вказівки щодо способу покарання того, хто порушить волю тестатора²⁷⁰. Санкція була релігійного змісту і переважно у формі покликання на Страшний суд тих, хто наважиться порушити останню волю тестатора. Так, Григорій Батко у своєму тестаменті застерігає усіх, хто порушить його останню волю і вчинить кривду його дружині і дітям, що буде судитися з ними на Страшному суді²⁷¹; Константин Загоровський кличе на Страшний суд усіх, хто буде перечити його останній волі²⁷²; подібною є санкція і закrophicької підчашини Йоанни Гумовської, якою заповідачка лякає екекуторів²⁷³.

Формуляр шляхетського тестаменту включає умову, яка трапляється в тих випадках, коли тестатор сподівався на одужання чи повернення живим з війни. Зокрема, Миколай Пілатовський ставить таку умову: „Залишаю за собою волю поправити цей тестамент, якщо Бог продовжить мій вік“. В інших тестаментах також наявна така умова²⁷⁴. В окремих актах останньої волі на місці умови міститься касація попередніх тестаментів²⁷⁵.

Після санкції або умови в останній волі давалася короборація (пояснення способів і засобів засвідчення)²⁷⁶. Майже всі тестатори просять облятувати свої тестаменти у гродських актах, щоб надати їм юридичної сили, а також запобігти усім можливим зловживанням щодо своєї волі. Як і багато інших шляхтичів, Станіслав Пілик пише: „Цей тестамент хочу мати такого способу ваги і певности, щоб був роборований львівськими гродськими актами, на що для більшої віри і ваги цього тестаменту власною рукою і печаттю ствердивши, при запрошених свідках підписуюся“²⁷⁷.

Кінцевий протокол тестаменту був побудований за своєрідною схемою. Спочатку йшла датація: тестатор вказував місце і час укладення останньої волі („Діялося в Конашові в четвер перед святою Марією Магдалиною року Божого тисяча сімсот десятого“). Іноді автор заповіту вміщував у кінцевий протокол елемент санкції, застерігаючи: „Цей мій тестамент прошу в нічому не касувати, бо я собі все це добре зважив, а хто б не погоджувався, позиваю його на Страшний суд Господній“²⁷⁸.

Після датації ставили підписи. Першим (у випадках власноручного тестаментування — єдиним) був підпис тестатора (субскрипція) з вказівкою на власноручність („Гжегож Татомир, рукою власною“²⁷⁹ чи „Єжи Фердинанд Бартошевський, тапи propria“²⁸⁰) або ж на те, що ав-

²⁷⁰ Nawrocki S. Rozwój form kancelaryjnych...— S. 32.

²⁷¹ ЦДДА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 497, арк. 1852—1853.

²⁷² Там само.— Спр. 499, арк. 1265.

²⁷³ Там само.— Спр. 525, арк. 2524—2525.

²⁷⁴ Там само.— Спр. 490, арк. 2173, 1719; спр. 499, арк. 438.

²⁷⁵ Там само.— Спр. 496, арк. 1274.

²⁷⁶ Купчинський О. А. До питання про характеристику формуляра...— С. 19.

²⁷⁷ ЦДДА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 506, арк. 1783.

²⁷⁸ Заповіт брацлавського скарбника Яна Станіслава Кунашевського (Там само.— Спр. 496, арк. 1274).

²⁷⁹ Там само.— Спр. 510, арк. 829.

²⁸⁰ Там само.— Спр. 512, арк. 1517.

тор є неписьменним („Як неписьменний, кладу знак святого хреста + Ігнацій Беринда підписуюся, кладу святий хрест +“) ²⁸¹.

Наступними були підписи свідків і канцелярських урядників, присутніх при укладенні останньої волі (тобто тестація). Найцікавіший, з цього погляду, тестамент Александра Папари, у якому свідки детально описують процес засвідчення: „Миколай Катоній, яко рідний небіж, на той час присутній, підписуюся. Анастасія Папарова, будучи при тестаменті, підписуюся. Станіслав з Погорець Коритко, чернігівський підчаший, львівський гродський писар, прошений ще вчора, до цього підпису на тестамент, присланий до пана Папари до господи, бо вчора не міг прийти, сьогодні винагороджуючи це разом з номінатом на львівського гродського регента паном Адамом Юзефом Бжозовським“ (гродський писар також уточнював, що тестамент можна внести у гродські акти) ²⁸². У багатьох тестаціях трапляються підписи неписьменних свідків, які біля свого імені ставили знак святого хреста ²⁸³. Крім підписів, тестатор і свідки ставили печатки ²⁸⁴, проте не в усіх випадках.

Непоодинокими були випадки, коли в кінці тестаменту шляхта вміщувала додатки — кодицили (codicilli) ²⁸⁵. Тестатори позначали їх у тексті як „post scriptum“ або „codicillum“. Ці додатки були різного змісту. Деякі з тестаторів пригадував якийсь борг ²⁸⁶, хтось доводив право власності на певну маєтність ²⁸⁷.

* * *

Шляхетський заповіт набув поширення в Руському воєводстві з огляду на чинність тут польського приватного права, в якому поняття спадкування за тестаментом виникло своєю чергою внаслідок рецепції римського спадкового права. Попри деякі правові обмеження тестаментового спадкування, брак чіткої кодифікації спадкового права в Речі Посполитій зумовив широке використання заповітів: тестаментове спадкування стало явищем поширеним і вийшло за межі тогочасної звичаєвої практики.

Вивчення заповітів шляхти Руського воєводства першої половини XVIII ст., що були облятовані в актові книги Львівського гродського суду, підтверджують це. Тестаменти укладають представники різних прошарків шляхетського соціуму — як чоловіки, так і жінки. Головними причинами укладення заповітів ставало прагнення, з огляду на можливість смерті, врятувати свою душу та запобігти суперечкам через майно між спадкоємцями і забезпечити їхні майнові права. Тестамент укладався у присутності свідків, проходив декілька етапів юридичного затвердження та, щонайголовніше, містив детальні розпорядження за-

²⁸¹ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 503, арк. 1082—1083.

²⁸² Там само.— Спр. 513, арк. 982.

²⁸³ Там само.— Спр. 499, арк. 1287—1288.

²⁸⁴ Там само.— Спр. 516, арк. 3846.

²⁸⁵ Codicilli — приписки, доповнення до тестаменту, у яких спадкодавець доповнює його або поправляє (Бартошек М. Римское право.— С. 71).

²⁸⁶ ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 515, арк. 2742.

²⁸⁷ Там само.— Спр. 498, арк. 1407—1408.

повідача щодо душі, тіла, спадкоємців, майна і його розподілу, зрештою, виконання заповіту. Загалом шляхетський заповіт був диспозитивним актом, на якому ґрунтувалося тестаментове спадкування на теренах Речі Посполитої. Але, незважаючи на велике поширення тестаменту, його формуляр залишався нечітким. Наведеної послідовності формул дотримано лише в частині документів. Крім того, заповіт, будучи актом духовним, містить елементи позаформулярні, до яких можна віднести настанови дітям, подяки друзям і рідним, а також прохання про прощення всяких кривд, яких тестатор заподіяв у своєму житті. З огляду на це, акти останньої волі — важливе джерело для вивчення історії шляхти, вони дають змогу дослідити практику тестаментування, майновий і сімейний стан заповідачів, їхній світогляд, ставлення до віровизнання, батьківщини та низки інших аспектів повсякденного життя й ментальності представників шляхетського стану і ще потребують докладного опрацювання.

Оксана ВИННИЧЕНКО

З М І С Т

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

ТЕКСТОЛОГІЯ, ПАЛЕОГРАФІЯ

- Тетяна ВІЛКУЛ.** Дублі в літописах XI—XIII століть: походження текстів 7
- Микола ІЛЬКІВ-СВИДНИЦЬКИЙ.** Пізньоготичне фінансове письмо у канцелярії Львівського магістрату в першій половині XVI століття (На матеріалах ЦДА України у Львові) 29

НУМІЗМАТИКА

- Андрій КРИЖАНІВСЬКИЙ.** Монетна система Галицької Русі в пізньому середньовіччі (XIV—XV ст.) і взаємний вплив грошового обігу в галицьких землях та сусідніх державах 53
- Роман ШУСТ.** Еволюція монетного господарства Львова в XVI столітті 68

СФРАГІСТИКА, ГЕРАЛЬДИКА, ПРАПОРНИЦТВО

- Ігор СИТИЙ.** Українські суддівські печатки другої половини XVIII століття 82
- Ірина СКОЧИЛЯС.** Джерела до вивчення парафіяльної сфрагістики Перемишльської єпархії кінця XVIII — початку XX століть 96
- Андрій ГРЕЧИЛО.** Становлення українських національно-державних символів у 1917—1920 роках 114
- Андрій СОВА.** Історія прапора товариства „Великий Луг“ у Львові 143

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ, ТОПОПРОЗОПОГРАФІЯ

- Олександр МАЙОРОВ.** Українське Прикарпаття — прабатьківщина хорватів 155
- Леонтій ВОЙТОВИЧ.** Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії . 187
- Мар'яна ДОЛИНСЬКА.** „Вулиці“ львівських передмість у фіскальних документах останньої третини XVIII століття 206

ІСТОРІЯ УСТАНОВ

- Оксана ПОТИМКО.** Шпиталі Львова XIV—XVIII століть (Історіографічні спостереження) 228
- Ігор СКОЧИЛЯС.** Барський крилос Львівської єпархії на Поділлі: організаційна структура, поділ на намісництва (деканати) і парафіяльна мережа (1747—1795 роки) . . 269

КАРТОЗНАВСТВО

- Уляна КРИШТАЛОВИЧ.** Карти демаркації державних кордонів Австрії кінця XVIII — початку XX століть 304

ТЕРМІНИ НА ОЗНАЧЕННЯ ВИРОБНИЧИХ ПРОФЕСІЙ, ВЕКСИЛОГРАФІЯ

- Орест ЗАЯЦЬ.** Професії виробничої сфери львівського міщанства (За реєстрами ново-
прийнятих громадян XV—XVIII століть) 320
- Богдан ЯКИМОВИЧ.** Базові вексилілогічні поняття і терміни на їх позначення в укра-
їнській мові 371

ГЕНЕАЛОГІЯ

- Даріуш ДОМБРОВСЬКИЙ.** Руська (українська) середньовічна князівська родина (Рід
Романовичів) 376
- Володимир СОБЧУК.** Шляхетський рід Денисків-Матвіївських 410

ІНТРОЛІГАТОРСТВО

- Світлана ЗІНЧЕНКО.** Історична реконструкція декоративного оздоблення золотарської
оправи періоду X—XV століть на теренах Київської митрополії 432
- Олена ГАЛЬЧЕНКО.** Деякі питання методичних засад визначення композиційного
рішення у декоративному оздобленні східнослов'янських оправ 440
- Олександра ДЗЕНДЗЕЛЮК, Світлана ЗІНЧЕНКО.** Навчання інтролігаторського ремес-
ла у Львові в XV—XVIII століттях 465

МАТЕРІАЛИ

- Станова замкнутість/незамкнутість шляхти у XVI столітті (На прикладі дрібношляхет-
ських родів Самбірського повіту).— **Igor СМУТОК** 477
- Київська міська канцелярія XVI — середини XVII століть (До питання про рекон-
струкцію).— **Наталія БІЛОУС** 491
- Звіт про роботу козацької комісії у Києві у січні 1622 року.— **Агнешка БЕДЖИЦЬКА** 522
- Нововиявлені універсали Богдана Хмельницького.— **Іван БУТИЧ** 536
- Ще один невідомий універсал Богдана Хмельницького.— **Микола КРИКУН** 540
- Англійський тижневик з 1659 року про перебування московського посла у Чигирині.—
Теодор МАЦЬКІВ 546
- Нові документи до історії грецько-російської дипломатії середини XVII століття (Інфор-
мація).— **Ярослав ФЕДОРУК** 551
- Кількість і структура поселень Брацлавського воєводства в першій половині XVII сто-
ліття.— **Микола КРИКУН** 556
- Господарські інвентарі як джерело до генеалогії селян Поділля.— **Юрій ЛЕГУН** 648
- Заповіти шляхти Руського воєводства першої половини XVIII століття (На матеріалах
реляційних книг Львівського гродського суду).— **Олена ВИННИЧЕНКО** 663
- Immaginer L'invisibilité: уявлення офіційних чинників Наполеонівської імперії про укра-
їнські землі під владою Росії (На основі аналізу „Статистичних описів“ Малоросії
з Архіву Історичної служби сухопутної армії Франції).— **Вадим АДАДУРОВ** ... 687
- „Згадки з життя свого і своєї родини“: Спогади Тита Реваковича як джерело до історії
Галичини XIX століття.— **Мар'ян МУДРИЙ** 708
- Печатки протестантських кірх, пасторів та общин Правобережної України XIX—XX
століть.— **Віталій ПЕРКУН** 763
- Перші україномовні печатки в Одесі.— **Анатолій МИСЕЧКО** 766

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

- Леонтій ВОЙТОВИЧ.** Бура Харди. Наследници Кијева. Између краљевске круне и та-
тарског јарма. Студија о државно-правном положају галицке и галицко-волин-
ске княжевине до 1264. године.— Нови Сад, 2002.— 240 с. 773
- Леонтій ВОЙТОВИЧ.** Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть
на Руси VI — первой трети XIII вв.— Санкт-Петербург: Академический проект,
2003.— 735 с. 775

Микола ДАНЧУК. Die Ukraine in Europa / Herausgegeben von Juliane Besters-Dilger unter Mitarbeit von Irma Oswald.— Wien; Köln; Weimar: Böhlau Verlag, 2003	778
Леонтій ВОЙТОВИЧ. Коган В. М., Домбровский-Шалагин В. И. Князь Рюрик и его потомки. Историко-генеалогический свод.— Санкт-Петербург: Паритет, 2004.— 686 с.	780
Ігор СМОЛЬСЬКИЙ. Гречило А. Герби і прапори міст і сіл України. — Львів, 2004.— Ч. I.— С. 120 + 44 с.	782
Тамара ДЕМЧЕНКО, Олександр ТАРАСЕНКО. Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ — початок ХХ ст.— К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005.— 427 с.	783
Андрій ЗАЯЦЬ. Петро Кулаковський. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648) / Національний університет „Острозька академія“.— К.: Темпора, 2006.— 496 с.; 2 іл.	790
Список ілюстрацій	798
Зміст українською мовою	802
Зміст англійською мовою	805